

מודעות לשונית בפענוח מבעים דו־משמעיים ורתימתם לגיון ההוראה בלשון ובניקוד

חיים רביב

מבוא: השפה, הדקדוק הטבעי והמודעות הלשונית

השפה היא מערכת של קודים המשמשים להעברת מסר ממוען לנמען. חקירת המערכת הזו וההתחקות אחר המבנה והחוקיות שיש בה הניבו כללים מסועפים במישורים שונים, בכללם הטקסט (חקר השיח ודקדוק הטקסט),¹ המשפט (תורת התחביר)² המילה (תורת הצורות)³ וההגה (תורת ההגה).⁴ לעיתים הוראת החוקיות עלולה להיות טכנית ומייגעת באופן שמקשה על הפנמת החומר, אך גיונה בדרכים יצירתיות יכול לתרום לחדוות ההוראה והלמידה. במאמר זה אבקש לדון תחילה בהבחנה בין ידיעת הדקדוק הטבעי ובין המודעות הלשונית אגב ניתוח ממצאים של סקר ראשוני קצר שערכתי, ולאחר מכן אציע יחידת לימוד לגיון ההוראה בניקוד ולחידוד המודעות הלשונית.

על פי פינקר,⁵ רכישת השפה והחוקיות הלשונית מבוססת על אינסטינקט מולד שטבוע באדם, ופעולה זו אינה דומה לכל למידה אחרת המבוססת על קוגניציה ועל הדרכה מסודרת ושיטתית (למשל, ללמוד כיצד לקרוא שעון או כיצד פועלת מערכת ממשלתית). גרודזינסקי⁶ מזכיר בהקשר זה את התאוריה של חומסקי, ולפיה הידיעה המקיפה של השפה שפעוטות רוכשים לאחר חשיפה מעטה יחסית והיכולת שלהם להרכיב צירופי מילים שלא שמעו מעולם מעידות על קיומו של מנגנון לשוני טבוע ומולד. הבלשן, מוסיף גרודזינסקי, מנסח כללים לתוצרים שנלמדים באופן אינטואיטיבי.⁷ על פי גישה זו, חקר הדקדוק והוראתו אינם אלא המשגה והמללה של ידע טבעי שמצוי בקרב כל דובר. תהליכי המשגה אלו, מטבע הדברים, ככל שישולבו בהם דוגמות השגורות על

1. ראו למשל שראל, 1991.

2. ראו למשל אורן, תשמ"ט.

3. ראו למשל בלאו, תש"ע.

4. שם.

5. פינקר, תשע"ב, עמ' 7.

6. גרודזינסקי, 1993, עמ' 9-10. להרחבה ראו בוטוויניק ואדם, 2012, עמ' 23-26.

7. גרודזינסקי, שם, עמ' 14-15. ראו גם ולדן, 2008.

פי הדוברים, כך הם יופנמו טוב יותר. מנגד, אם הלמידה תתבסס על הדגשת הצדדים הטכניים, היא עלולה להיות מייגעת ואף מנוכרת.

אחת הדרכים לעורר את המודעות הלשונית היא שימוש במבעים דומשמעיים. במבעים מסוג זה עלול להיות טשטוש בהבנה בשל כמה משמעויות ש"מתחרות" זו בזו, וכאשר מערבים פעילות מטא-לשונית ויוצרים המשגה של ההבדלים בין המשמעויות, הטשטוש פג. הסקירה המובאת לקמן תכלול מבחר מבעים דומשמעיים מתוך כמה מיצירותיו של יעקב פרוינד.⁸ תיאור הבסיס הלשוני התאורטי של מבעים אלו פורסם במאמר אחר.⁹ האם נדרשת ידיעת דקדוק לפעולת פענוח של מבעים דומשמעיים? התשובה היא שלא בהכרח. לשם ביסוס התשובה נערך סקר קצר וראשוני בקרב 28 דוברי עברית כשפת אם בגיל 20 עד 24, ובו התבקשו המשתתפים לדרג את רמת הקושי בהבנת הדומשמעות הקיימת בכל אחד מן המבעים המפורטים בטבלה. להלן הממצאים העיקריים:

טבלה 1

שאלת הסקר: מהי דרגת הקושי בהבנת הדומשמעות במבע שלפניכם?

קל	בינוני	קשה
שחקן הקולנוע מסמיק: כוכב מאדים	הילדה כמעט טבעה: חִלְצָה כחולה	צחצוח שיניים בפי התרנגול: נָקוּי בַּמְקוֹר
בילתה ב"ריקודי מעגל": הלכה לְחוּג	צינוק: מְחֻלָּה לחוטאים	צָבְעִי שַׁעֲרָךְ אדום: שָׁנִי שַׁעֲרָךְ
קופאי עצל: סוֹפֵר סֶתֶם	הממונה על המעיין: פֶּקֶח עֵין	את ההסכם בין המפלגות מִקְשָׁה אחת... מהן

מן הממצאים עולה שהמבעים שדורגו ברמת הקושי הגבוהה ביותר הכילו מילים או צירופים שאינם שימושיים ושכיחים. הצירוף "מקשה אחת" והמילה "שני" (כינוי לצבע אדום) מצויים במקורות ואינם שכיחים בהכרח בשפה המדוברת. גם הצירוף "ניכוי במקור" אינו שכיח בקרב צעירים בטווח הגילים של משתתפי הסקר. מנגד, מבעים שהכילו מילים שימושיות יותר ושכיחות יותר (כמו חולצה, כוכב, חוג, סופר), דורגו ברמת קושי בינונית-נמוכה. מסקנה ראשונית מן הסקר מלמדת שגורם מרכזי לקושי בהבנת דומשמעות הוא חוסר הכרה

8. ייעשה שימוש בשלושת הספרים הבאים: 'לשון ברוטב' (=פרוינד, 1987), 'לשון בפלפל' (=פרוינד, 1990), 'לשון ברוטב חריף' (=פרוינד, 1994).

9. רביב, תשפ"א.

של אוצר מילים והיעדר חשיפה מספקת לטקסטים מן המקורות, ולאו דווקא היעדר היכולת להצביע על ההבדל הדקדוקי בין אפשרויות ההבנה. עם זאת ההמשגה הדקדוקית של ההבדלים מאפשרת מבט מעמיק ומדויק יותר על הבדלי המשמעויות, וכך תורמת המודעות הלשונית לכשירות האוריינית בהבנת הטקסט.

כדי להבהיר את התהליך ניעזר בדוגמה "שחקן הקולנוע מסמיק: **כוכב מאדים**"¹⁰ המפורטת בטבלה 2.

טבלה 2

זיהוי רכיבים לשוניים "מתחרים" בתוך מבעים דומשמעיים

מבע דומשמע	הביטוי המחודש	הביטוי ברקע
שחקן הקולנוע מסמיק: כוכב מאדים	כוכב מאדים	כוכב מאדים
רוקד: חג שמח	חג שמח	חג שמח

מבעים דומשמעיים מסוג זה יש להם שתי אפשרויות הבנה שיוצרות את הדומשמעות; נקרא להן **הביטוי המחודש והביטוי ברקע**. הבנת המתח או ה"תחרות" ביניהן היא המפתח להבנת הדומשמעות, והיא יכולה להיעשות בשני רבדים: סמנטי ודקדוקי. בהבנה ברובד הסמנטי ניתנת משמעות על פי כל אחת מן האפשרויות:

- הביטוי המחודש: כוכב מאדים = ידוען שפניו נעשות סמוקות
- הביטוי ברקע: כוכב מאדים = שם של כוכב לכת אדום

לעומת זאת הבנה ברובד הדקדוקי מבוססת על ציון המעמד הדקדוקי (מההיבט המורפויסינטקטי) של מרכיבי הביטוי בכל אפשרות הבנה והתאמת הניקוד למעמד הדקדוקי:

- הביטוי המחודש: כוכב מאדים = שם עצם (מנוקד בקמץ) + שם תואר
- הביטוי ברקע: כוכב מאדים = שם עצם נסמך (מנוקד בפתח) + שם פרטי

מהבחינה זו עולה כי ההבנה ברובד הסמנטי יכולה להיחשב כפעולה העושה שימוש בדקדוק הטבעי, משום שהיא אינה זוקקת המשגה של הידע הדקדוקי האצור באופן אינטואיטיבי. מאידך ההבנה הדקדוקית מחייבת שימוש בהגדרות דקדוקיות המחדדות את ההבדל בין

שני המצבים ומעמידה אותו על דיוקו. ראוי להוסיף שאם ביטוי הרקע או הביטוי המיוחד אינם מוכרים לקורא, כמו בדירוג הקושי שהוצג בשאלת הסקר, המבע הדומשמעני לא יהיה מובן, כי במצב כזה אין שתי אפשרויות הבנה ואין כל "תחרות" בין אפשרויות. אחד מתוצרי הלמידה המצופים מלימוד הדקדוק הוא פיתוח מודעות לשוניית לתקשורת המילולית. במודעות מסוג זה אין מסתפקים רק בהבנה ברובד הסמנטי אלא גם ברובד הדקדוקי. בפרקים הבאים תוצע יחידת הוראה המתאימה לתרגיל חזרה וסיכום בקורס בניקוד או בתורת הצורות, והיא מורכבת מקורפוס של מבעים הומוריסטיים דומשמעיים היכולים לשמש כלי עזר לאימון ולפיתוח מודעות כזו. בכל מבע יש "תחרות" בין שתי אפשרויות הבנה שנקראו לעיל **הביטוי המיוחד והביטוי ברקע**, ולכל אחת מהן ניקוד שונה מחברתה. מטרת התרגיל היא להסביר "תחרות" זו הן ברובד הסמנטי הן ברובד הדקדוקי ולציין את הבדלי הניקוד, כפי שהודגם לעיל (וראו גם את טבלה 2). תחילה יוצג הקורפוס עם ניתוח מלא של הבדלי הניקוד בכל מבע, והוא יאורגן לפי קבוצות של סימני ניקוד בעלי הגייה דומה. לאחר מכן יוצע דף תרגול מרוכז הכולל את רשימת המבעים, ובו הלומדים יתבקשו לפרט את שתי הצורות ה"מתחרות" ולנקד כל צורה.

מבעים דומשמעיים המבוססים על חילופים בין התנועות קמץ, פתח וחטף-פתח

על פי תיאורו של לאופר,¹¹ ההגייה הישראלית שהתגבשה במאה השנים האחרונות מאופיינת בהכלאה של כמה מסורות: מבחינת התנועות היא תואמת את ההגייה של המסורת הספרדית, ומבחינת העיצורים – בעיקר את ההגייה האשכנזית. לפיכך, כמו בהגייה הספרדית, תנועות הקמץ, הפתח והחטף-פתח ממומשות באותו האופן בהגייה הישראלית, והדבר מאפשר לכותבי ההומור ליצור מבעים המכילים מילים הומופוניות, שיש כמה אפשרויות לפירושן. בפרק זה תובא הדגמה של חילופים בין שלושת סימני הניקוד האלה ושל הבדלי המשמעויות הנובעים מהם.

1. פתח שהוחלף בקמץ

צורות נסתר עבר בבנין קל השייכות לגזרת הכפולים (ע"ע) או החלולים (ע"ו) מזוהות על פי ניקודן בפתח או בקמץ. למשל: **חג** במשמעות חג (חג"ג) לעומת **חג** במשמעות הסתובב (חו"ג). על הבחנה זו מבוססת שבירת הצירוף **חג שמח** שבדוגמה הבאה, שבה במקום שם העצם **חג** משובץ הפועל **חג**:

11. לאופר תשע"ז, עמ' 367-368.

(1) רוקד: **חג שְׁמַח**¹²

חילוף אחר בין קמץ ופתח יש בדוגמה הבאה בשמות העצם **כָּף** (כלי אוכל) לעומת **כָּף** (האות). פרוינד משתמש בצירוף **אוכלים בכף** ושובר אותו באמצעות המילה **כָּף** כפתיח למבע הומוריסטי:

(2) **אוכלים בְּכָף**, שומעים בעין, ויש החיים בחטא...¹³

מצב נוסף שבו יש חילופים דקדוקיים בין קמץ ופתח הוא בצורות הנסמך המסתיימות בתנועת a בהברה סגורה. בצירוף **כֹּכֵב מאדים** שם העצם "כוכב" בא בסמיכות, ועל כן הוא מנוקד בפתח. בדוגמה שלפנינו המילה **מאדים** משמשת שם תואר, ולכן אין זו סמיכות ונדרש ניקוד בקמץ:

(3) שחקן הקולנוע מסמיק: **כֹּכֵב מַאֲדִים**¹⁴

עוד דוגמאות לחילוף זה יש באותיות השימוש בכ"ל, שבבואן לפני מילה מיוחדת, מקבלות את התנועה של ה"א הידיעה (בדרך כלל פתח).¹⁵ בצירופים הבאים הומרה התנועה לקמץ כדי להביע צורת מקור של בניין קל בגזרת ע"ו (לְחוּג) או צורת בינוני פעול (בְּלֹל, בְּדוּחַ):

(4) בילתה ב"ריקודי מעגל": **הלכה לְחוּג**¹⁶(5) תערובת לעופות: **בְּלֹל**¹⁷(6) התייחסות לא רצינית לדוח: עיון **בְּדוּחַ**¹⁸

12. פרוינד, 1987, עמ' 60.

13. שם, עמ' 35.

14. שם, עמ' 42.

15. ז'ואן-מוראוקה, עמ' 114.

16. פרוינד, 1990, עמ' 83.

17. פרוינד, 1994, עמ' 8.

18. שם, עמ' 21.

2. קמץ שהוחלף בפתח

המילה **בגיר** הנפוצה בלשון המשפטית¹⁹ מקורה בעברית החדשה, והיא מציינת אדם שהגיע לבגרות מבחינה משפטית, להבדיל ממעמד של קטין. במילונים העבריים הילכו שתי אפשרויות ניקוד: **בְּגִיר** (אבן שושן)²⁰ לעומת **בָּגִיר** (מילון ההווה), אך מאוחר יותר הכריעה מליאת האקדמיה שהצורה היא **בָּגִיר**.²¹ הדוגמה הבאה מבוססת על הזהות בהגייתה של מילה זו לצירוף של בי"ת השימוש החבורה לשם העצם המיוחד **גִּיר**:

(1) מטפל במנוע ומטפל **חֲלִיפֹת בְּגִיר**²²

גם שני שמות עצם עשויים להתלכד בהגייה בשל חילופי קמץ שכנגדו פתח ודגש, ובמקרה הבא החילוף אפשר ליצור משחק מילים בין **מְקוֹר** (= מוצא, בסיס, מהשורש קו"ר) ובין **מִקוֹר** (= פה העופות, מהשורש נק"ר):

(2) צחצוח שיניים בפי התרנגול: **נְקִי בְּמִקוֹר**²³

3. חטף-פתח שהוחלף בפתח

במבע המובא כאן שתי אפשרויות ההבנה מבוססות על שתי צורות מן השורש צר"ר (**הַצָּרָה, צָרָה**) – האחת שם פעולה, ובו התחילית ה"א נמצאת במעמד של אות מוספית (ניקוד בחטף פתח), והשנייה שם עצם, והה"א היא תווית יידוע (ניקוד בפתח):

(1) נוצר פקק בגלל **הצרה** של הכביש²⁴

19. מילון אבניאון המקוון, הערך **בגיר**.

20. אבן שושן, 1966, בערכו (עמ' 181).

21. החלטה משיבה ריג, כ"ב בטבת תשנ"ד, 5 בינואר 1994. ההחלטות מפורסמות באתר האקדמיה ללשון העברית.

22. פרוינד, 1987, עמ' 78.

23. שם, עמ' 51.

24. פרוינד, 1994, עמ' 43.

4. פתח ודגש שהוחלפו בקמץ

פעלים בנטייה לנוכחת עשויים להתלכד עם שמות עצם בהגייתם. במקרא צורת גוף הנוכחת בבניין קל לשורש בעל עיצור שלישי גרוני מקבלת תנועת עזר²⁵ (קִדְחַת) ונהגית באופן שונה מן המקובל בלשון הדיבור (קִדְחַת). במבע שלפנינו הצורה המקראית (התקנית) מתחלפת עם שם העצם קִדְחַת על פי המשמעות שלו בלשון הסלנג "כלום, שום דבר, מאומה"²⁶, אגב חילופי קמץ ופתח:

(1) השימוש במקדחה, אליבא דעברית נכונה, לגברים בלבד: אני קִדְחַתִּי, אתה קִדְחַתִּי, את קִדְחַתִּי²⁷

מקרה אחר של נטייה לנוכחת הוא צורת הציווי שְׂנִי המתחלפת עם שם העצם שְׂנִי אגב חילופי קמץ ופתח:

(2) צְבָעִי שערך אדום: שְׂנִי שְׂעֶרְךָ²⁸

נסיים את הפרק בעוד דוגמה של חילופי פועל ושם עצם, והפעם במשקל קָטֵל, הדומה מאוד לצורת העבר של בניין קל. כאן יש חילופים בין בעל התפקיד פָּקַח וּבִין צורת העבר פָּקַח:

(3) הממונה על המעיין: פָּקַח עֵינִי²⁹

25. גזניוס-קאוצש, 1910, עמ' 172.

26. רוזנטל, 1993, הערך "קדחת".

27. פרוינד, 1987, עמ' 35.

28. פרוינד, 1990, עמ' 32.

29. פרוינד, 1994, עמ' 108.

מבעים דו־משמעיים המבוססים על חילופים בין התנועות צירה וסגול

הגיית הצירה בעברית בת־זמננו שווה בדרך כלל³⁰ להגיית הסגול.³¹ הזהות בהגייה מזמנת התלכדות של צורות בעלות משמעויות שונות, כפי שיודגם להלן.

1. סגול שהוחלף בצירה

במרבית צורות הנסמך שבהברתן האחרונה יש צירה, נשמרת תנועה זו, למעט מקרים יחידים.³² אחד מהם הוא המילה **בִּן**³³ (ובסמיכות: **בֶּן**). במבע הבא פרוינד מחליף את הסמיכות המקורית בצורת נפרד:

(1) מרגיע את הילד לְמוֹד הַבָּנִים: מִנָּחִם בֶּן סָרוּק³⁴

קטגוריה נוספת המזמנת חילופים היא משפחת המילים המלעיליות (רובן במשקל קָטַל) הכוללת בתוכה גם קבוצה של משקלים צריים (במשקל קָטַל). כאשר אותו השורש קיים בשני המשקלים, כמו השורש ע־ר־ב, ניתן לשבץ את שני השמות הדומים **עָרַב** (חלק מהיממה) ו**עָרַב** (חוט הבגד) זה תמורת זה. בדוגמה הבאה יש שבירה של הצירוף "ערב חג":

(2) **עָרַב** – חָג סביב השָׁתִי...³⁵

2. שווא נע שהוחלף בסגול

המילה **בָּכִי** באה בצורת הפסוק מקראית,³⁶ והעיצור התחילי שלה, בִּי"ת, משמש תחילית של השורש. לעומת זאת, בצירוף **בָּכִי טוֹב** מעמדו של העיצור בִּי"ת הוא אות שימוש, והוא מנוקד בשווא. המבע הבא מבוסס על חילופים בין שתי מילים אלה:

30. קיימת גם הגייה של הצירה בדיפתונג ey, בעיקר בצירה מלא, בהשפעת ההגייה של מסורות אשכנז. יש חוקרים הטוענים שהגייה זו נמצאת בתהליך נסיגה (פלג, 1992, וראו דיון נרחב גם אצל נוימן, 2012).

31. נוימן, שם, עמ' 237.

32. אורן, 2016, עמ' 110.

33. שם. אורן מציין שגם המילה **שָׁם** תנוקד בסגול בסמיכות, ובמילון אבן-שושן, 1966, בערכו (עמ' 2716) מובאות שתי אפשרויות לניקוד הסמיכות (בצירה או בסגול).

34. פרוינד, 1987, עמ' 33.

35. שם, עמ' 60.

36. גזניוס-קאוטש, 1910, עמ' 46, פרק 9 סעיף 3.

(1) דמעות שמחה: **בכי טוב**³⁷

עוד אות שימוש שמאפשרת חילופים דומים היא שי"ן הזיקה. שם המספר **שמונה** מנוקד בשווה נע בתחילתו, וניתן ליצור מבע הומוריסטי באמצעות שינוי מעמד העיצור שי"ן לכינוי זיקה:

(2) קופאי עצל: **צב שמונה**³⁸

מבעים דומשמעיים המבוססים על הוספת דגש ומפיק או הסרתם

בהגייה הישראלית אין מממשים בדרך כלל את המפיק או את הדגש.³⁹ על פי ליקוטי עדויות שאספה רשף,⁴⁰ מגמה זו התקבעה כבר בשנות תחילת העברית. איהימימוש של המפיק והדגש יוצר בשפה הדבורה מקרים של הומופניה (זהות צלילים) בין צורות שונות, וניתן לנצל אותן ליצירת מבעים מרובי משמעות.

1. מפיק

כינוי השייכות החבור לנסתרת נכתב בה"א עם מפיק.⁴¹ לעיתים צורת השם עם הכינוי החבור זהה לצורת שם עצם אחר בסיומת ה"א. להלן מובאות שתי דוגמות למבעים הומוריסטיים המנצלים דומשמעות מסוג זה, ובהם יש מפיק, עם רמיזה לצורה מקבילה ללא מפיק. הדוגמה הראשונה כוללת התייחסות לצמד מילים **דיר ודירה**, החולקות שורש זהה (דו"ר). השנייה מקשרת בין המילה **מסעד** למילה **מסעדה**:

(1) העז החליפה דירה: העז החליפה **דירה**⁴²(2) ישבתי **בכורסה** ואכלתי על **מסעדה**⁴³

37. פרוינד, 1994, עמ' 23.

38. פרוינד, 1987, עמ' 24.

39. על כך ועל "לשון דיבור לחוד ולשון מופתית לחוד" ראו בראש, תשע"ב, עמ' 138.

40. רשף, תשע"ו, עמ' 320.

41. גושן-גוטשטיין, 1996, עמ' 22.

42. פרוינד, 1987, עמ' 52.

43. פרוינד, 1990, עמ' 117.

במובאות הבאות המצב הפוך: אין בהן מפיק, והרמיזה היא לביטויים ידועים הכוללים מפיק. במובאה הראשונה יש הומופניה בין שם המשקה **סודה** ובין הצירוף **הסוד שלה** בצורתו החבורה. אומנם יש הבדל בהטעמה, אך עדיין הקשר ניכר. בדוגמה השנייה שם התואר **בשלה** מקביל למילה **של** עם תוספת אות שימוש וכינוי שייכות חבור:

(3) "ממתיק סוד" בנקבה: **ממתיקה סודה**⁴⁴

(4) עקשנית: אישה **בְּשֵׁלָה**⁴⁵

הדוגמה המסיימת סעיף זה מיוחדת בכך שכלולים בה שני המבעים: המבע המקורי והמבע ה"מתחרה". התחרות ביניהם בנויה על החילוף בין המילה **עֶסְקָה** למילה **עֶסְקָה**, אגב שבירת הצירוף **לסגור עסקה** מן השפה המדוברת:

(5) היא אינה **סוגרת עסקה**, ולכן **סוגרת עֶסְקָה**⁴⁶

2. דגש

צמד המבעים הבא מבוסס על הוספה של דגש היוצרת שבירה של צירוף כבול. בהקשר המקורי הביטויים מתייחסים לשם הפעולה **מְחִילָה** מהשורש מח"ל, והוספת הדגש מעבירה את הקורא אל שם העצם **מְחִלָה** מהשורש חל"ל:

(1) צינוק: **מְחִילָה לְחוּטָאִים**⁴⁷

(2) האסיר ביקש **מחילה**... כדי לברוח⁴⁸

גם בדוגמה הבאה יש מילה מגזרת הכפולים, עם דגש (השורש **מל"ל**), וכנגדה מילה דומה מגזרה אחרת (השורש **מו"ל**):

(3) אנטישמיות: **מילה נרדפת**⁴⁹

44. פרוינד, 1987, עמ' 19.

45. פרוינד, 1990, עמ' 25.

46. שם, עמ' 117.

47. פרוינד, 1987, עמ' 27.

48. פרוינד, 1994, עמ' 83.

49. שם, עמ' 18.

גם קיומו או היעדרו של דגש תבניתי יכול לזמן חפיפה בין מילים שונות. לפנינו דוגמות לצורה שיש בה דגש כזה מבניין פיעל, והיא יוצרת הומופניה עם שם פרטי (שהוא שם של מקום: **רמות השבים**) או עם שם מספר:

(4) שליח עלייה גרוע: נוסע ל**רמות השבים**⁵⁰

(5) בדק את הכסף היטב: **משש עד שמונה**⁵¹

נחתום במילה **אש**, המאופיינת בקיומו של דגש בהטויתיה. במילונים רבים לא מצוין השורש,⁵² אך במילון BDB מציינים המחברים שהמילה נגזרת מהשורש א"נ"ש. הטיות המילה דומות להטיות של המילה **איש**, ועל כך מבוססות הדוגמות הבאות:

(6) מצית שריפות: חדל **אשים**⁵³

(7) להבדיל: **נשק אשי**⁵⁴

סיכום

המודעות הלשונית נרכשת על ידי המשגה של ידע דקדוקי טבעי שנרכש באופן אינטואיטיבי, וניתן לשכלל אותה באמצעות ניתוח של מבעים דומשמעיים. למבעים אלו שתי אפשרויות הבנה, שקראנו להן "הביטוי המחודש" ו"הביטוי ברקע", והבנת ה"מתח" או ה"תחרות" ביניהם עומדת במוקד של הדומשמעיות. פענוח ה"תחרות" ברובד הסמנטי הוגדר כאן כשימוש בדקדוק הטבעי, ואילו הפענוח ברובד הדקדוקי הדגים פעולה שנובעת ממודעות לשונית. במאמר הוצע קורפוס של מבעים שהבנת הרקע הדקדוקי שלהם זקקת מודעות לחילופי תנועות זהות בהגיתן או להשמטה ולהוספה של דגש ושל מפיץ. אלו יכולים לשמש לגיוון התרגול ביחידת לימוד העוסקת בניקוד ובדקדוק ברמת מתקדמים.

50. פרוינד, 1987, עמ' 41.

51. פרוינד, 1994, עמ' 96.

52. מילון ב"יהודה, מילון אבן-שושן מהד' 1966, מילון רב-מילים, מילון clines.

53. פרוינד, 1990, עמ' 60.

54. פרוינד, 1987, עמ' 33.

נספח: יחידת הוראה בניקוד

מטרת היחידה: ביסוס המודעות הלשונית בהבנה של מבעים דו־משמעיים אגב הבחנה בין הבנה ברובד סמנטי להבנה ברובד לשוני.

רקע: כפי שהובא במבוא למאמר, מבעים הומוריסטיים דו־משמעיים מכילים יש שתי אפשרויות הבנה ה"מתחרות" ביניהן. אחת מהן מופיעה בגוף המבע והאחרת נמצאת ברקע, בתודעת הקורא. את המתח בין שני הרכיבים אפשר להסביר ברובד סמנטי, ואפשר גם להעמיק ולבארו ברובד הלשוני.

דרך ההוראה: מומלץ לפתוח בהסבר כפי שהובא במבוא למאמר, ולהדגים את הדברים בעזרת שתי הדוגמות הפותחות את דף העזר ליחידה.

היחידה מתאימה להינתן כאחד מתרגילי הסיכום בסוף הקורס.

תרגיל מסכם בניקוד

לפניכם מבעים דומשמעיים. ציינו מהו הביטוי המקורי המרומז במבע, נתחו את ההבדל הלשוני בין המבע המרומז ובין המבע הנתון וציינו את הניקוד המתאים. היעזרו בדוגמות שבראש הטבלה.

המבע ההומוריסטי	הצורה או הצירוף המקוריים המרומזים במבע	הבדלי הניקוד וניתוח לשוני של ההבדלים
רוקד: חג שִׁמְח	חג שִׁמְח	חג – שם עצם, שורש חג"ג חג – פועל בבניין קל, שורש חו"ג
שחקן הקולנוע מסמיך: כֹּכֵב מַאֲדִים	כֹּכֵב מַאֲדִים	כֹּכֵב – שם עצם נסמך כֹּכֵב – שם עצם נפרד
בילתה ב"ריקודי מעגל": הלכה לַחוּג		
מטפל במנוע ומטפל חֲלִיפּוֹת בְּגִיר		
צחצוח שיניים בפי התרנגול: נָקִי בַּמָּקוֹר		
נוצר פקק בגלל הצרה של הכביש		
צָבְעִי שַׁעַר אָדוֹם: שְׁנִי שֶׁעָרָה		
הממונה על המעיין: פָּקַח עֵין		
מרגיע את הילד לְמוֹד הַכֵּימָיוֹם: מְנַחֵם בֶּן סָרוּק		
עָרַב – חָג סְבִיב הַשָּׁתִי...		
דמעות שמחה: בְּכִי טוֹב		
העז החליפה דירה: העז החליפה דִּירָה		
ישבתי בַּכּוֹרֶסָה ואכלתי על מַסְעָדָה		

המבע ההומוריסטי	הצורה או הצירוף המקוריים המרומזים במבע	הבדלי הניקוד וניתוח לשוני של ההבדלים
היא אינה סוגרת עסקה, ולכן סוגרת עסקה		
צינוק: מחלה לחוטאים		
אנטישמיות: מילה נרדפת		
מצית שריפות: חדל אשים!		

רשימת קיצורים ומקורות

- אבן־שושן, 1966
אבן־שושן, המילון החדש, ירושלים 1970-1966 (הדפסה חוזרת: 1979).
- אורן, תשמ"ט
ע' אורן, המשפט הפשוט, ירושלים תשמ"ט.
- אורן, 2016
ע' אורן, דקדוק הפה והאוזן, ירושלים 2016.
- בוטוויניק ואדם, 2012
א' בוטוויניק וג' אדם, מבוא לבלשנות תיאורטית, חלק א, רעננה 2012.
- בלאן, תש"ע
י' בלאן, תורת ההגה והצורות, ירושלים תש"ע.
- בר-אשר, תשע"ב
מ' בר-אשר, פרקי עיון בעברית החדשה ובעשייה בה, ירושלים תשע"ב.
- גניוס-קאוצש, 1910
E. Kautzsch, & A.E. Cowley, *Gesenius' Hebrew Grammar*, oxford 1910.
- גרודזינסקי, 1993
י' גרודזינסקי, פסיכולוגיה ושפה, ירושלים 1993.
- ולדן, 2008
צ' ולדן, "שפה וחינוך", בתוך: י' יובל (עורך), זמן יהודי חדש, ירושלים 2008, עמ' 288-291.
- לאופר, תשע"ז
א' לאופר, מימושי קמץ בימינו, מחקרים בלשון יז-יח (תשע"ז) עמ' 361-386.
- מילון BDB
F. Brown, S.R. Driver, & C.A. Briggs, *Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*, Oxford 1907.
- מילון CLINES
D. Clines, *The Dictionary of Classical Hebrew*, Sheffield 1993.
- מילון בִּיהודה
א' בִּיהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, ירושלים 1959-1947.
- מילון ההווה
ש' בהט ומ' מישור, מילון ההווה, אור יהודה 1995.
- מילון רב-מילים
י' שויקה, רב־מילים המילון השלם, תל אביב 1997.
- נוימן, 2012
י' נוימן, "מוצאה של הדו-תנועה ey בעברית בת-זמננו והגורמים המתנים את תפוצתה", העברית שפה חיה ו (2012), עמ' 237-260.
- פינקר, תשע"ב
ס' פינקר, האינסטינקט הלשוני: כיצד המוח יוצר שפה, ירושלים תשע"ב.
- פלג, 1992
א' פלג, "פישוט הדו-תנועה ei בעברית", העברית שפה חיה א (1992), עמ' 141-152.
- פרוינד, 1987
י' פרוינד, לשון ברוטב, תל אביב 1987.

- פרוינד, 1990 **י' פרוינד, לשון בפלפל**, תל אביב 1990.
- פרוינד, 1994 **י' פרוינד, לשון ברוטב חריף**, תל אביב 1994.
- רביב, תשפ"א **ח' רביב, "המרכזנית היא בחורה קשרונית": מילים הומופוניות ופסידו-הומופוניות כבסיס להומור הלשוני של יעקב פרוינד**, דעת לשון ג (תשפ"א), עמ' 93-108.
- רשף, תשע"ז **י' רשף, העברית בתקופת המנדט**, ירושלים תשע"ז.
- שראל, 1991 **צ' שראל, מבוא לניתוח השיח**, תל אביב 1991.